

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ

ГУРОВА Дар'я Дмитрівна

УДК 911.52:631 – 502.3 (477.64)

**ЗМІНИ ЛАНДШАФТІВ ПІД ВПЛИВОМ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

11.00.01 – фізична географія, геофізика та геохімія ландшафтів

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Київ – 2002

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті географії НАН України.

Науковий керівник: доктор географічних наук, старший науковий співробітник
Пащенко Володимир Михайлович,
Інститут географії НАН України,
головний науковий співробітник.

Офіційні опоненти: доктор географічних наук, професор
Денисюк Григорій Іванович,
Вінницький педагогічний університет
ім. Михайла Коцюбинського, професор.

кандидат географічних наук, доцент
Романчук Сергій Павлович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, доцент.

Провідна установа: Таврійський національний університет
ім. В.І. Вернадського (географічний факультет)
Міністерства освіти і науки, м. Сімферополь

Захист відбудеться “ _____ ” _____ 2002 року о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.163.02 при Інституті географії НАН України за адресою: 01034, м. Київ-34, вул. Володимирська, 44.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту географії НАН України, 01034, м. Київ-34, вул. Володимирська, 44.

Автореферат розісланий “ _____ ” _____ 2002 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат географічних наук

Передерій В.І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. У географічних дослідженнях змін ландшафтів за історичний час помітно переважають комплексні вивчення і природних, і господарських складових природокористування. Значно менша увага приділяється етнічній складовій, але останніми роками і вона стала об'єктом дослідження (П.Г.Щищенко, С.П.Романчук, Ю.В.Щур, В.Г.Потапенко [1994]); М.Р.Питуляк [1998]; Н.П.Веприк [2000, 2001]. В цьому напрямі досліджень вивчення етнокультури можна і доцільно проводити поєднано з вивченням ландшафтів. Врахування рис етнокультури дає можливість збагатити історико-географічні вивчення змін ландшафтів гуманістичними складовими.

Проведення досліджень змін ландшафтів під впливом сільськогосподарського природокористування із врахуванням етнічних складових має деякі особливості. Насамперед необхідне вивчення базових регіонів з врахуванням і ландшафтних, і етнічно-об'єктних складових, особливо поліетнічних, здебільшого локалізованих. Вивчення історичних перетворень у ландшафтах тих регіонів України, де мешкає кілька етносів, потребує особливого підходу, що наклало певну специфіку на виконання цієї роботи. Зокрема, історико-ландшафтознавче дослідження змін ландшафтів під впливом сільського господарства з врахуванням етнічної складової природокористування повинне охоплювати типові ландшафтні комплекси регіону з характерними господарськими впливами на них етносів. Крім того, якомога ширшою має бути об'єктна різноманітність ландшафтних комплексів для визначення етнічних рис їх господарського використання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Одержані результати і матеріали дисертаційного дослідження були використані у держбюджетній темі відділу ландшафтознавства Інституту географії НАН України (номер держреєстрації 0199U002042 “Ландшафтне різноманіття рівнинної території України: методологія дослідження та систематики”, 1998-2001 рр.).

Мета і завдання дослідження. Головна мета роботи – встановити зміни ландшафтних комплексів Запорозжя під впливом сільськогосподарського природокористування. Метою опрацювання є і набуття теоретико-методологічного досвіду виконання таких досліджень та багатоцільове використання отриманих результатів у наш час (при проведенні заходів з оптимізації ландшафтів, у природокористуванні в цілому, в організації фермерських господарств).

Об'єкти і предмет дослідження. Головними об'єктами просторово-часового дослідження змін природи під впливом сільського господарювання є *ландшафти Запорізької області*. Закономірним об'єктом цього історико-ландшафтознавчого дослідження є *сільськогосподарське природокористування двох порівнюваних етнічних спільнот – українців і етно-конфесійної групи менонітів*. Інтерес до природокористувальницького досвіду українців зрозумілий; природокористування менонітів обране об'єктом дослідження тому, що ці представники західноєвропейського соціуму, запрошені царським урядом у XVIII ст. до Новоросії,

мали чи не найдосконалішу на свій час і досить відмінну від української агротехнічну культуру. Результуючим об'єктом цього регіонального історико-ландшафтознавчого дослідження є також зміни ландшафтних комплексів, які відбулися внаслідок сільськогосподарювання означених етнічних спільнот.

Предметом дослідження є ландшафтні передумови та історико-ландшафтознавче трактування змін у природі Запорожжя під впливом сільськогосподарського природокористування українців і менонітів.

Часові межі дослідження зумовлені об'єктним вибором: початком сусідства двох порівнюваних етнічних спільнот є 1789 р. – рік переселення менонітів до українських степів. Цю дату і прийнято за нижній часовий рубіж історико-ландшафтознавчого дослідження ключових ділянок регіону. За верхню часову межу дослідження слід визнати перехід у радянський час до колективного господарювання – 1920-і роки; пізніше природокористування набуло уніфікації, що знівельовала наявні етнічні відміни в ньому.

Реалізація представленої багатоскладової мети дослідження визначила потребу виконання наступних п'яти завдань:

- * теоретичне забезпечення, вдосконалення прийомів і методів історико-ландшафтознавчого дослідження етапних змін ландшафтів під впливом сільськогосподарського природокористування різних етнічних спільнот;

- * розкриття змісту історичних, природних і соціально-економічних чинників сільськогосподарського природокористування на території Запорізької області;

- * історико-ландшафтознавче порівняння систем сільськогосподарського природокористування українців і менонітів і їхніх впливів на ландшафти Запорожжя;

- * створення середньо- і великомасштабних карт ландшафтних комплексів об'єктного регіону станом на характерний час періоду дослідження, виявлення історичних змін ландшафтних комплексів, застосування прийомів математичної статистики для кількісного аналізу встановлених ландшафтних змін;

- * обґрунтування конструктивних рекомендацій щодо теперішнього застосування природокористувальницького досвіду українців і менонітів.

Методи дослідження. Вивчення історичних змін ландшафтів під впливом тривалих відмінних між собою природокористувань двох етнічних спільнот зумовлює складність і багаторівневість алгоритму їх дослідження. В роботі реалізовано два різних *підходи*, поєднаних в історичному ландшафтознавстві – *історичний* і *географічний*. З обома підходами пов'язаний і по-різному залучений *картографічний метод*. Камеральне картографування історичних змін ландшафтів застосовано переважно при використанні фондових і архівних матеріалів, польове картографування ландшафтів здійснено на ключових ділянках в ході *експедиційних робіт*. Традиційним в історичному ландшафтознавстві став *метод порівняння історико-ландшафтознавчих зрізів*. Такі зрізи застосовуються для всебічного аналізу природи, населення і господарства за певний період. *Діахронічний підхід* дав можливість визначати загальні тенденції розвитку ландшафтів за історичний час. *Методом актуалізму* інтерпретовано історичний матеріал з позиції виявлення

наслідків тих чи інших видів впливів, які зараз спостерігаються в ландшафтах. *Методом екстраполяції* поширено дані щодо обмежених ареалів на більші території. Застосування *системного аналізу* з позицій синергетики на основі *статистичних методів і критеріїв* дало можливість реалізувати *кількісний підхід* у порівнянні картографічних характеристик історичних змін ландшафтних комплексів.

Наукова новизна одержаних результатів. Проведене дослідження змін ландшафтів під впливом сільськогосподарського природокористування, властивого різним етнокультурам, дало змогу отримати ряд нових наукових результатів:

– дістали подальший розвиток теорія і методологія історико-ландшафтознавчих досліджень, збагачено методичну основу і опрацьовано регіональну джерельну базу виконання етнологіко-історико-ландшафтознавчих досліджень;

– уточнено і доповнено історичну періодизацію антропогенного впливу на ландшафти Запорозжя; розкрито історичні, природні та соціально-економічні чинники сільськогосподарського впливу на ландшафти регіону;

– вперше створено середньо- та великомасштабні карти ландшафтних комплексів (1 : 200 000 і 1 : 50 000) об'єктної території і ключових ділянок Запорізької області й розроблена нова система класифікації ландшафтних комплексів цієї території;

– вперше проведено порівняння систем сільськогосподарського природокористування, властивого різним етносам Запорозжя і досліджено їх вплив на ландшафтні комплекси регіону;

– знайшла подальший розвиток методологія системного аналізу з позицій синергетики стосовно історичних змін ландшафтних комплексів сільськогосподарського регіону і застосовано статистичні методи побудови гістограм та критеріїв стиску стосовно кількісних оцінок розвитку ерозійних ландшафтних комплексів;

– вперше для Запорозжя запропоновано обґрунтування щодо застосування раціональних історичних спадків етнокультури з метою оптимізації сільськогосподарського використання ландшафтних комплексів у сучасних умовах.

Практичне значення одержаних результатів. Конкретним внеском до практичного вирішення сучасних проблем регіонального природокористування на Запорозжжі є обґрунтована дисертантом доцільність запровадження історичного досвіду сільськогосподарського природокористування українців і менонітів у теперішньому приватному господарюванні.

Наукове використання теоретико-методологічних здобутків і методичних напрацювань проведеного історико-ландшафтознавчого дослідження з урахуванням етнічних складових можливе при вивченні інших поліетнічних регіонів, при дослідженні трансформацій їх ландшафтних комплексів за певний історичний час.

Безпосереднім практичним результатом такого дослідження є можливість дійти обґрунтованих висновків щодо спадкових тенденцій історичних змін ландшафтних комплексів сільськогосподарського регіону та щодо врахування їх при прогнозуванні можливих змін ландшафтів унаслідок сучасного природокористування.

Особистий внесок здобувача. Дисертанткою особисто виконано наступне: зібрано та всебічно опрацьовано весь використаний у роботі архівний, літературний і польовий фактичний матеріал ландшафтознавчого, історико-географічного й етнокультурологічного змісту; залучено до історико-ландшафтознавчого використання значні масиви історичних і географічних даних та матеріалів про об'єктний регіон; створено середньо- і великомасштабні карти ландшафтних комплексів Запорозжя та їх історичних змін, подана їх історико-ландшафтознавча інтерпретація; виконано кількісний аналіз історичних змін ерозійних ландшафтних комплексів у регіоні; розвинуто теоретичні положення, опрацьовано методичні й прикладні результати дослідження; сформульовано рекомендації прикладного змісту.

Апробація роботи. Перші результати дисертаційного дослідження пройшли апробацію на науково-практичній конференції “Северо-Запад России: проблемы экологии и устойчивого развития” (Псков, 1996); на міжнародних суспільно-наукових конференціях “Проблемы и перспективы сбалансированного развития в бассейне Псковско-Чудского озера” (Псков, 1998) і “Проблемы экологии и региональной политики Северо-Запада России и сопредельных территорий” (Псков, 1999). Головні наукові результати дисертаційної роботи обговорювалися на міжнародних конференціях: “Людина в ландшафті XXI століття: гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій” (Київ, 1998); “Ландшафт як інтегруюча концепція ХХІ сторіччя” (Київ, 1999); “Ландшафти і сучасність” (Київ-Вінниця, 2000); “Різноманіття ландшафтних комплексів України та шляхи їх раціонального використання і збереження: методологічні і прикладні аспекти” (Київ, 2000); “Буття ландшафту і буття в ландшафті” (Київ, 2001); на першому семінарі відновленої Ради молодих вчених і спеціалістів Інституту географії НАНУ “Сучасні проблеми розвитку географії: погляд молодих вчених” (Київ, 2000).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 12 робіт, у тому числі: 6 одноосібних статей (загальний обсяг 2,5 д.а.), 6 тез (загальний обсяг 0,6 д.а.), з них двоє тез без співавторів.

Структура, обсяг дисертації. Робота має вступ, 4 розділи (теоретико-методологічний, сутнісно-аналітичний щодо чинників природокористування в регіоні, історико-аналітичний щодо сільськогосподарського природокористування українців і менонітів, географічно-узагальнюючий щодо змін ландшафтів і досвіду природокористування), висновки, список використаних літературних джерел (219 позицій, з них 12 латиницею), список архівних джерел (34 позиції з двох державних і двох регіональних архівів), 13 додатків. Дисертація нараховує 292 с., з них 150 с. основного тексту; ілюстрацій – 10, таблиць – 21.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

1. Теоретико-методологічні основи регіональних історико-ландшафтознавчих досліджень змін ландшафтів. Специфіка дисертаційного дослідження, його новизна, пов'язана з порівняльним аналізом у часі

природокористування двох етнічних спільнот, потребували цільового напрацювання відповідних теоретико-методологічних положень і методично-алгоритмічних вирішень. В дисертації ці напрацювання представлені як складові деякого подальшого розвитку теорії і методології історико-ландшафтознавчих досліджень.

Зокрема, застосування діахронічного підходу для порівняння різночасових станів певних ландшафтних комплексів і визначення історичних змін, яких вони зазнали, було здійснено на чотирьох ключових ділянках, що порівнянні між собою підзональними парами. Теоретично така побудова дослідження була спрямована на виявлення двох паралелей історичних змін у ландшафтах і в природокористуванні: 1) зумовлених природними змінами в ландшафтах північної та південної степових підзон; 2) зумовлених етнічними особливостями агрокультури українців і менонітів.

Достатніми умовами для виконання такого дослідження були відмінності між природними і між історичними станами порівнюваних ландшафтів, між системами агрокультури та їхніми історичними станами порівнюваних етнічних спільнот. Необхідною умовою мала бути наявність певного ступеню таких відмінностей, – які б були досить істотними. Фактично дослідження виконано за відсутності необхідних відмінностей між природними станами північностепових і південностепових ландшафтних комплексів, внаслідок чого сформульовано наступне теоретичне положення: подібне порівняльне історико-ландшафтознавче дослідження сільськогосподарського природокористування доцільно вибудовувати на межі контрастніших, ніж підзональні, ландшафтних відмінностей – міжзональних (між типами ландшафтів) або міжобласних – морфолітогенних (між підкласами, між родинами ландшафтів).

Збагачення методичної основи етнологіко-історико-ландшафтознавчих досліджень, реалізоване в ході виконання роботи, полягає в опрацюванні узгодженого, взаємозумовленого порівняння елементів культури об'єктних етносів – у природному просторі регіону, у його ландшафтних комплексах, в часі досліджуваного періоду історії, у результативності природокористувань. При цьому необхідно узгоджено поєднувати сукупність дослідницьких методів: історико-ландшафтознавчого, діахронічного, польового картографування ландшафтів, статистичного аналізу кількісних показників історичних змін ландшафтних комплексів та інших методів.

Окремим питанням основного змісту дослідження є забезпечення джерельної бази. Серед джерел історико-ландшафтознавчого вивчення змін ландшафтів під впливом сільськогосподарського природокористування поліетнічного регіону найважливішими та найінформативнішими є ті, що висвітлюють, крім традиційних, ще й етнічні особливості природокористування та господарського використання ландшафтів. Регіональна джерельна база етнологіко-історико-ландшафтознавчих досліджень північно- і південностепового Запорозжя поєднує ландшафтознавчі матеріали з природничо-історичними, соціально-економічно-історичними літературними, фондовими, архівними даними – та етнологіко-культурологічними відомостями. Фактично такою має бути джерельна база будь-яких інших регіональних етнологіко-історико-ландшафтознавчих досліджень: виконаною роботою обґрунтовано принципове вирішення щодо змісту в цілому джерельної бази в подібних дослідженнях.

2. Історичні, природні та соціально-економічні чинники сільськогосподарського впливу на ландшафти Запорозжя. Найсуттєвішими, але досить різномірними та відмінними за результативністю чинниками антропоїчного впливу на ландшафти є історичні, природні і соціально-економічні. Всі вони пов'язані з поетапно відмінним використанням території людиною для своїх життєвих і господарських цілей. Щодо ландшафтів Запорізького краю, то лише порівняно з недавніх часів (із першого тисячоліття до н.е., з переходом від привласнення до відтворення у господарюванні) з'явилися підстави для того, щоб говорити про істотний вплив сільського господарства на природу.

Дисертанткою уточнено і доповнено історичну періодизацію антропогенного впливу на ландшафти Запорозжя, виділено п'ять історичних етапів природокористування в регіоні. *Перший* етап – господарювання привласнюючого типу (характерне збиральництвом, полюванням і рибальством). Пов'язані з ним антропоїчні зміни ландшафтів, характерні для палеоліту і мезоліту, за часи свого кількатисячолітнього формування не справили істотного впливу на стан ландшафтів регіону. *Другий* етап антропоїчних змін ландшафтів Запорозжя склався з переходом від привласнюючого до відтворюючого господарювання – характерного скотарством і землеробством. Це відбулося вже у неоліті. Застосування випалювання призводило до посилення посушливості умов зростання рослин і ксерофітизації ценозів. Із приходом у Дике Поле татар і ногайців (XII ст.) почався *третій* етап – істотнішого кочівницького впливу людини на ландшафт. За рухливого способу життя кочового населення не відбувалося закріплення антропоїчних змін у структурі ландшафтів після припинення дії чинників, що зумовлювали їх зміни: ландшафтні комплекси порівняно легко зазнавали процесів відновлення. Помітніший вплив на ландшафти регіону був за розквіту козацької доби та розвитку тут спорадичного рільництва українців. Це дало змогу виокремити козацьку добу (XV-XVIII ст.) у *четвертий* етап природокористування на Запорозжі. *П'ятий* етап впливу людини на ландшафти регіону розпочався з приєднанням території до Російської імперії у другій половині XVIII ст. та плановим її заселенням. На цьому етапі відбувалося інтенсивніше використання ландшафтів – при збільшенні чисельності населення, розвитку майже повсюдного землеробства, транспорту і переробної промисловості.

Природні чинники є найголовнішими в процесі заселення та освоєння території. Аналізуючи природні чинники сільськогосподарського природокористування, слід враховувати мінливість у часі природних властивостей ландшафтів, а також значну їх антропоїзацію, що ускладнює вивчення спонтанних природних змін ландшафтів.

Основними чинниками формування горизонтальної просторової ландшафтної структури регіону (її частково репрезентує легенда до рис. 1) є *тектонічний, літоге-*

Рис. 1. Великомасштабна картосхема історичних змін ландшафтних комплексів Середньо-Мокро-Московицької північностепової ключової ділянки. Зменшено з карти масштабу 1 : 50 000
 Ландшафтні контури на 1862 р. (див. легенду); ..... ландшафтні контури на 1985-2000 рр.

Рівнинні північностепові ландшафтні комплекси з розораними звичайними чорноземами на антропогенових лесовидних суглинках, під різнотравно-ковиловою рослинністю, з байрачними лісами на породах *цита*, *перекритих палеогеновими, неогеновими пластовими відкладами із виходами кристалічних порід* М 1 Межиріччя широкі хвилясті з чорноземами звичайними малогумусними легкоглинистими на малопотужних лесовидних породах; М 2 Межиріччя широкі з чорноземами звичайними малогумусними слабозмитими важкосуглинистими на малопотужних лесовидних породах; М 3 Межиріччя плоскі з чорноземами звичайними малогумусними слабодельованими важкосуглинистими на малопотужних лесовидних породах; М 4 Межиріччя хвилясті з чорноземами звичайними малогумусними слабодельованими легкоглинистими на малопотужних лесовидних породах; М 5 Межиріччя плоскі з чорноземами звичайними малогумусними слабодельованими крупнопилувато-важкосуглинистими на малопотужних лесовидних породах; З 1 Заплави високі з чорноземами *намитими хрящеватими з виходами масивно-кристалічних порід піщано-важкосуглинистими на хрящеватому делювії*; З 2 Заплави високі з луговими сильносолончаковими сульфатними ґрунтами середньосуглинистими на делювіальних відкладах; З 3 Заплави низькі з лугово-болотними середньосолончаковими ґрунтами важкосуглинистими на алювіально-делювіальних відкладах; З 4 Заплави низькі з болотними середньосолончаковими сульфатними ґрунтами пилувато-легкоглинистими на алювіально-делювіальних відкладах; Т 1

Надзаплавні тераси (I) із чорноземами намитими хрящеватими піщано-важкосуглинистими на хрящеватому делювії; С 1 Схили пологі (2-4⁰) із чорноземами звичайними малогумусними слабозмитими легкоглинистими на малопотужних лесовидних породах; С 2 Схили пологі (2-4⁰) із чорноземами звичайними малогумусними слабозмитими важкосуглинистими на малопотужних лесовидних породах; С 3 Схили пологі (2-4⁰) з чорноземами намитими легкоглинистими на делювіальних відкладах; С 4 Схили пологі (2-4⁰) із чорноземами середньозмитими легкоглинистими на червоно-бурих глинах; С 5 Схили пологі (2-4⁰) із чорноземами звичайними малогумусними середньозмитими легкосуглинистими на малопотужних лесовидних суглинках, які підстеляють давні піски; С 6 Схили пологі (2-4⁰) із чорноземами звичайними малогумусними слабозмитими піщанисто-важкосуглинистими на бурих глинах; С 7 Схили невиразні (0,5-2⁰) з чорноземами звичайними малогумусними слабозмитими пилувато-легкоглинистими на малопотужних лесовидних породах; С 8 Схили пологі (2-4⁰) із чорноземами звичайними малогумусними слабозмитими-дефлірованими крупнопилувато-важкосуглинистими на малопотужних лесовидних породах; Б 1 Балки коритоподібні з пологими (2-4⁰) схилами з лугово-чорноземними важкосуглинистими ґрунтами на делювіальних відкладах; Б 2 Балки коритоподібні з невиразними (0,5-2⁰) схилами з чорноземами звичайними малогумусними середньозмитими важкосуглинистими на малопотужних лесовидних породах; Б 4 Балки коритоподібні з пологими (2-4⁰) схилами з чорноземами середньозмитими легкоглинистими на червоно-бурих глинах з виходами червоно-бурих глин; Б 5 Балки коритоподібні з пологими схилами (2-4⁰) з лугово-болотними слабосолончакowymi сульфатними ґрунтами легкоглинистими на делювіальних відкладах; Б 6 Балки коритоподібні з невиразними схилами (0,5-2⁰) з чорноземами звичайними малогумусними слабозмитими важкосуглинистими на малопотужних лесовидних породах; Б 7 Балки коритоподібні з пологими схилами (2-4⁰) з болотними сильносолончакowymi сульфатними ґрунтами пилувато-легкоглинистими на делювіальних відкладах; Б 8 Балки коритоподібні з пологими схилами (2-4⁰) з луговими сильносолончакуватими сульфатними ґрунтами крупнопилувато-важкосуглинистими на делювіально-делювіальних відкладах; Б 9 Балки коритоподібні з невиразними схилами (0,5-2⁰) з чорноземами намитими важкосуглинистими на делювіальних відкладах; Б 10 Балки коритоподібні з пологими схилами (2-4⁰) з чорноземами розвинутими хрящеватими з виходами масивно-кристалічних порід, важкосуглинистими на хрящеватих суглинках, що підстеляються елювієм масивно-кристалічних порід.

нетичний і геоморфо-чинник (рельєф). Відповідно, визначальні риси горизонтальної ландшафтної структури території зумовлені чинниками, пов'язаними з морфолітокомпонентом. Вплив інших чинників (*кліматичного, водного, групи біотичних*) позначається на “наповненні” якісними властивостями та на сутнісній деталізації основних рис латеральної ландшафтної структури, зумовлених морфолітогенно. Вплив чинників цієї групи теж позначається на ландшафтних властивостях – на якостях складових горизонтальної ландшафтної структури, але саму її, принаймні в межах досліджуваного регіону, такі чинники визначають мало.

Оскільки об'єктами дослідження вибране сільськогосподарське природокористування українців і менонітів, то вибір ділянок детального дослідження ландшафтів території конкретизувався та обмежувався розселенням досліджуваних етнічних груп населення. Обрані етноси обмежували це порівняльне дослідження ландшафтами північної та південної підзон степової зони.

Природні умови досліджуваної території визначають її ландшафтну різноманітність. На рівні місцевостей її складають: межирічні хвилясті ландшафтні комплекси із середньопотужними звичайними чорноземами і потужними південними

чорноземами, що були сформовані під різнотравно-злаковою і типчаково-ковиловою рослинністю; долинно-балкові та яружно-балкові переважно з підзональними еродованими або намитими ґрунтами, мезофітیزованими угрупованнями днищ і ксерофітизованими – схилів; схилів з переважанням покатих еродованих ксерофітизованих схилів у північному степу та крутих – на правобережжі р. Молочної у південному степу з південними чорноземами слабо змитими; схилів з розвитком пологих, невиразних урочищ із слабо еродованими південними чорноземами на лівобережжі р. Молочної; надзапlavно-терасні з підзональними ґрунтами під сільсько-господарськими культурами; запlavні ландшафтні комплекси із засоленими лучними ґрунтами під природними очеретяниками, злаково-осоковими, зрідка солянковими угрупованнями і під культурною рослинністю кормово-трав'яних і городніх угідь.

За всієї важливості природних чинників природокористування, їх реалізація визначається дією соціально-економічних чинників, які даються взнаки на конкретній території. *Державна приналежність земель* ще тоді складала основу соціально-економічних факторів, бо саме держава визначає політику в сфері заселення, розвитку господарства тощо. Одним із найважливіших чинників природокористування є *транспортний чинник*. Територія Запорізької області протягом сторіч залишалася на перетині важливих транспортних шляхів. Однак багатомісячне панування кочових народів і часта зміна кочівників стримували процес їх осідання та були на заваді реалізації можливостей, які давало транспортне положення регіону. Лише з приєднанням цього регіону до Російської імперії вплив транспортного фактора на особливості природокористування зріс. Особливості розвитку господарства досліджуваного краю в кінці XVIII – на початку XX ст. визначались комплексом природних і соціально-економічних факторів. Рівень розвитку виробничих сил, зміст природно-ресурсного потенціалу й етнічний склад населення зумовили особливості господарського укладу й основні напрями антропогенних змін і трансформації ландшафтів.

3. Порівняння систем природокористування українців і менонітів та їх вплив на ландшафти Запорожжя. Відмінні традиції і особливості сільського господарювання в українців і менонітів та їхній вплив на ландшафти регіону дають підстави для історико-ландшафтознавчого порівняння систем сільськогосподарського природокористування цих етнічних спільнот. Однією з визначальних рис відмінностей у господарюванні цих різних груп населення були особливості їхніх форм землеволодіння. Від форм землеволодіння залежали розміри господарств, розвиток і співвідношення скотарства і зернового рільництва, садівництва, городництва, шовківництва, лісівництва. Громадсько-подвірні землеволодіння і відсутність пільг в українських селян спричиняли вимушене використання для рільництва всіх прилеглих до села місцевостей, навіть малопродатних схилівих. Значні пільги і наділи у менонітів, традиційне для них особово-общинне землеволодіння сприяло раціональному господарюванню в кожній галузі, без вимушеного залучення земель малопродатних ландшафтних комплексів.

Розміщення поселень досліджуваних етносів підпорядковувалось природним особливостям запорізьких степів. Відмінними були конфігурації поселень: в українців – контурно-природокористувальні, що повторювали рисунок ландшафту, зокрема річково-долинних місцевостей; у менонітів – прямолінійні регулярні, відповідно до умов терас і плакорів. Давні населені пункти зберегли такі конфігурації дотепер.

Найвдаліше пристосувалися до умов нових місцевостей ті з українських поселенців, які були нащадками запорожців і мали досвід степового господарювання. Щодо менонітів, то вони спочатку безуспішно намагалися перенести свій звичний стиль життя, який мали у Пруссії, до нових теренів. Незвичними, мало сприятливими були степові природні умови і для українців з лісостепу і Полісся. Бажання отримувати більш-менш гарантований прибуток, часті неврожаї, досить великі земельні наділи і значна кількість вільних земель – усе це сприяло переважанню скотарства над землеробством у першій половині XIX ст. в обох етнічних спільнот. Наявність значних масивів земель, які були віднесені до категорії “вільних пасовищ”, в регіоні була важливою умовою розвитку екстенсивного скотарства, пов’язаного з розведенням великої рогатої худоби (здебільшого українцями) та овець (у багатих господарствах українців і у менонітів). Скотарство було розвиненіше у менонітів, вони практикували нормування випасу. Збіднення рослинного покриву та ущільнення ґрунтів плакорних і придолинних місцевостей у них відбулося при зменшенні площ пасовищ тільки з останньої чверті XIX ст. Українці, за обмежених площ пасовищ, здебільшого не дотримувались норм випасання, тому процес пасквальної дигресії розпочався майже відразу по другій хвилі заселення ними цієї території (кінець XVIII ст.). Для пасовищ обидва етноси обирали схили балок і межирічні місцевості. У кінці XIX ст. для таких цілей відводили так звані “непридатні” землі – всі еродовані схили, балки та яркові урочища і місцевості.

Землеробство спочатку служило тільки власним потребам селян і колоністів. Приблизно до 60-х років XIX ст. існував загарбницький спосіб привласнення землі. Нова господарська епоха, яка супроводжувалася зменшенням ролі скотарства на користь найширшого розвитку хліборобства, особливо вирощування пшениці, почалася після скасування кріпосного права у 1861 р. Масове виселення в той же час ногайців, землями яких значною мірою користувалися селяни Таврійської губернії, викликало швидке заселення всього краю переселенцями із внутрішніх губерній, а також болгарськими колоністами, що обмежило свободу використання степу селянами-українцями, і, як наслідок, призвело до зменшення їхніх земельних наділів.

Орні поля в обох етносів займали терасні урочища річкових долин та межирічні місцевості. Відмінності простежувались у просторовій організації господарств цих етносів. Орні землі у менонітів знаходилися біля сельбищ. Оскільки у менонітів була впроваджена чотирьохпільна система землекористування із застосуванням чорного пару з угноєнням, то, за умов особово-общинного землеволодіння, розташування орних полів далеко від поселень було б нераціональним. Орний клин меноніти розділяли на чотири поля або “роки”: першого року сіяли ячмінь, другого – пшеницю, на третій – жито або овес, а на четвертий залишали поле для відпочинку або на пар. Пар

обов'язково удобрювали перегноєм. На кожну десятину вивозили 60 возів, кожен до 40 пудів. Саме запровадженню чорного пару меноніти завдячували своїм стрімким успіхом у землеробстві, але поява відкритих орних площ спричинила посилення частоти і сили чорних бур.

Для українського господарювання була характерною віддаленість полів від поселень, яка визначалася частково розміром площі надільної землі, але також розміщенням поселення на цій площі та самою формою села. Зокрема, давалася взнаки близькість розташування садиб (особливо у відкритому степу на плакорах та на невеликих за площею розокремлених фрагментах терасних урочищ) або розтягнутість поселення і розсосередженість садиб (уздовж численних балкових урочищ і вирівнених частин річкових долин). У рільництві в українців практикувалася перелогова система землеробства. Типову для них сівозміну на Запорозжі складали чергування посівів пшениці, жита, вівса. Часом після великих втрат жита на площі поле не переорювали, збираючи врожай падалиці. На ціліні перший рік висівали льон. По завершенні циклу сівозміни рільно переводили в толоку і переліг. Довготривалі перелоги давали можливість природним шляхом відновлювати родючість ґрунтів. З другої половини XIX ст. скорочення часу відпочинку земель при відсутності меліорацій та підживлення почало призводити до їх виснаження. Після 1860-их років обидва етноси почали розорювати непридатні землі – схили межирічних місцевостей та балок, що призвело до посиленої ерозії ґрунтів схилих урочищ.

Що ж до інших галузей господарства українців, то слід відзначити, що садівництво у них не отримало великого поширення. В українських садах переважали вишні, сливи, абрикоси та інші плодові дерева місцевих малопродуктивних сортів. Але на початку XX ст. вже з'явилися покращені сорти, запроваджувався раціональний догляд за дорослими деревами. Город складав необхідну частину садиби українця. Тут у нього поєднувалися не лише культури овочеві, а й садові дерева і часто лісові. Городництво служило тільки власним потребам українців. Виноградарство в українських селян належного розвитку не набуло.

Меноніти мали розвинене шовківництво, садівництво та лісівництво. Шовківництво при переселенні менонітів до Російської імперії не дістало великого поширення. Але у середині XIX ст. воно мало успіх, особливо у Молочанських менонітських колоніях - на фоні втрачених урожаїв зерна за кілька років.

Щодо садівництва, то в менонітів воно поширювалося з часу заснування колоній. При цьому звичайно біля кожної садиби відводилося від 1/4 до 1/2 десятини землі, яка призначалася спеціально для садових культур. З плодових дерев частіше зустрічалися яблуні, груші, абрикоси, сливи та шовковиця; догляд за деревами був ретельним. Садиби менонітів розташовувались у річкових долинах і широких балках, отже, і їхні сади були приурочені переважно до долинно-терасних та пологосхилих балкових місцевостей. Проте відносно низьке розташування садів нерідко призводило до пошкодження цвіту або плодової зав'язі пізніми весняними заморозками. Тому найпродуктивнішими були нечисленні сади, розташовані на межиріччях.

Виноградарство в менонітів поширилось лише з другої половини 70-х років, після

переселення у край виноградарів-болгар. Тоді у громадах почали відводити під виноградники по 1/4, 1/2 і 3/4 десятини на двір - переважно в урочищах схилів південної експозиції.

Ліс почали розводити у бердянському степу саме меноніти - І.Корніс із 1831 р. висаджував дуб, бук, березу, вільху, осіку, клен татарський і американський, берест, білу акацію, тополлю, сосну, каштани, горобину, американський клен, тутові дерева. Приуроченість лісових насаджень переважно до садиб визначала їх локалізацію – в річководолинних і пологосхилових балкових урочищах, а пізніше – і на межиріччях. Також меноніти вперше у південному степу запровадили насадження лісосмуг з метою захисту наділів від вітрового висушування. Окрім того, що лісові насадження змінювали мікроклімат, сприяли збільшенню зволоження та надавали деревину для різних господарських цілей, вони ще прикрашали одноманітні голі степи. Менонітам належить і перший досвід водних меліорацій у Бердянському повіті в урочищах високих заплав (сіножаті зволожували талими сніговими водами).

Проведене дослідження сільськогосподарського природокористування двох різних етнічних груп засвідчило, що господарювання українців було переважно “виживальним”, а менонітів – успішнішим, на рівні продуктивних фермерських господарств. Це було зумовлено двома групами причин.

Важливе значення мав вплив духовних чинників на ведення господарства менонітами, їхньої релігійності. Прямим їхнім конфесійним обов’язком було сумлінне господарювання на землі чи заняття торгівлею або ремеслами, пов’язані з сільським господарством. Проте цією особливістю не можна було б пояснити переваг у природокористуванні менонітів перед українцями.

Найістотнішим чинником було сприяння уряду колоністам – економічними пільгами, звільненням від строкової служби, прямими грошовими виплатами, будівельними лісоматеріалами. Така продумана державна підтримка господарників може і повинна бути запорукою раціонального природокористування в ландшафтах Запорізької області й тепер.

4. Історичні зміни ландшафтів у кінці XVIII – на початку XX ст. і сучасне природокористування. Північно- і південностеповим ландшафтам Запорожжя у XVIII – XX ст. була властива успадкована природна тенденція зростання посушливості. Антропогенний вплив, у першу чергу на рослинний і ґрунтовий покриви, сприяв розвитку вітрової і водної ерозії. Документальне свідчення таких змін у ландшафтах дає зіставлення середньо- і великомасштабних карт ландшафтів, що відбивають стани природи регіону на 1862 р. (з поправками на недосконалість тодішнього картографування) і на 1985-2000 рр. Ландшафтну структуру регіону репрезентує середньомасштабна карта ландшафтів частини адміністративної області за станом на 1985-2000 рр. (1 : 200 000), деталізована на чотирьох ключах (1 : 50 000), розташованих у різних підзонах. Історико-ландшафтознавче реконструювання структури ландшафтних комплексів, представлене у середньому і великому масштабах, доцільно виконувати на 1862 рік із сукупним використанням історичних даних XIX ст. і триверстної карти Росії. За порівнянням із сучасними даними, природні зміни

ландшафтів майже за півтора століття мають вигляд нарощеної кайми ерозійних ландшафтних комплексів. Кількісний аналіз розвитку ерозійних процесів та ерозійних ландшафтних комплексів у межах вивченої території було здійснено на Середньо-Мокро-Московицькій ключовій ділянці. Тут аналізувалися окремі ерозійні урочища-виділи, їх підсистеми та система долинних ландшафтних комплексів у цілому, представлена графічно і, в легенді картосхеми, – змістовно (див. рис. 1, с. 7-8).

Для системного відображення кількісних змін ландшафтних комплексів прийнятними і адекватними є методи статистичного аналізу. Це, зокрема, побудова гістограм і функції розподілу кількісних оцінок на основі критерію стиснення поперечників (довжин) і площ ерозійних урочищ, що зазнали тривалих змін і саморозвитку. Таке трактування історичних змін ерозійних ландшафтних комплексів набуває синергетичного змісту, підтвердженого математично.

Порівняння графіків функції розподілу емпіричних імовірностей накопичених частот щодо різних моментів часу показує чіткий розвиток ландшафтних утворень у бік подовження поперечників та збільшення площ основних ерозійних елементів (виділів). Зростання параметрів ерозійних ландшафтних комплексів відбувалося переважно за рахунок невеликих (довжиною до 900 м) виділів-урочищ і новоутворень.

За результатами цього дослідження на двох парах підзональних ключів, північностепових (Верхньо-Томаківський і Середньо-Мокро-Московицький) і південностепових (Нижньо-Молочансько-Курошанський і Середньо-Курошанський), найістотніші відмінності в природокористуванні, які простежені дисертанткою, зумовлені діяльністю, стилем господарювання різних етносів, а не відмінностями ландшафтів. Саме тому подібне порівняльне історико-ландшафтознавче дослідження сільськогосподарського природокористування доцільно вибудовувати на межі контрастніших ґрунтово-рослинних і в цілому ландшафтних відмінностей.

В умовах реформування сільського господарства у пострадянський період необхідно враховувати досвід (позитивний і негативний) давнього приватного господарювання у північностеповій і південностеповій ландшафтних зонах. Цей досвід формувався за дійового державного сприяння західноєвропейським переселенцям із наданням їм істотних пільг і допомог. Саме таке державницьке ставлення до сільських виробників і його позитивна результативність можуть і повинні бути використаними для раціонального і природоохоронно коректного сільського господарювання у ландшафтах Запорізької області в наш час.

ВИСНОВКИ

1. Цілям прикладного природничо-географічного вивчення історичних змін ландшафтів під впливом сільськогосподарського природокористування з перспективою актуального використання його результатів оптимально відповідає виконання ретроспективного – історико-ландшафтознавчого дослідження. Інтеграція антропічних впливів на ландшафти регіону дає підстави для обґрунтованого діагностування переднинішніх і нинішніх станів сільськогосподарських ландшафтних комплексів Запорозжя. Стосовно об'єктного часу – це своєрідне прогнозування того, що вже відбулося; правильність такого прогнозу є запорукою успішності прогнозування станів майбутніх. Такі знання потрібні для цілісної картини історичних трансформацій ландшафтних комплексів регіону включно з їхніми майбутніми ландшафтними станами, пов'язаними, передусім, із сільськогосподарським виробництвом. Розгляд етнічних особливостей антропогенних змін ландшафтів поліетнічних регіонів є одним із прогресуючих напрямів реалізації гуманістичного підходу в ландшафтознавстві.

2. Історичні, природні та соціально-економічні чинники антропічного впливу на ландшафти Запорозжя – різноманітні, відмінні за змістом, тривалістю прояву та результативністю. На кожному історичному етапі їх вплив залежав від використання території людиною для своїх життєвих і господарських потреб. За об'єктний (досліджений) час “баланс” чинників, їх окремих та сукупний вплив на стани ландшафтних комплексів не сягав масштабів перетворювального впливу, що спостерігалися пізніше. Цей період придатний для орієнтації на нього як на період з порівняно обачним природокористуванням.

3. Історико-ландшафтознавче порівняння систем сільськогосподарського природокористування українців і менонітів та їхніх впливів на ландшафти Запорозжя показало, що відмінними були форми землеволодіння, конфігурації поселень, а в господарюванні – співвідношення скотарства і рільництва, набори сівозмін, розподіли угідь та забезпеченість ними і пов'язана з цим, зокрема, глибина дигресивного впливу на урочища пасовищ, а також залежність між запровадженням менонітами чорного пару та збільшенням частоти і сили прояву пилових бур. Господарювання українців було переважно “виживальним”, а менонітів – на рівні продуктивних фермерських господарств. Це пояснювалося значним державним пільговим сприянням західноєвропейським переселенцям. Таке продумане державне сприяння господарникам може і повинне бути запорукою раціонального природокористування в ландшафтах Запорізької області й тепер.

4. Ландшафтну структуру і ландшафтне різноманіття північно- і південноєвропейського Запорозжя достатньо репрезентативно представляють укладені дисертанткою середньомасштабна карта ландшафтів дослідженого регіону і великомасштабні карти ландшафтних комплексів чотирьох ключових ділянок. Створення цих карт станом на 1862 р. і на 1985-2000 рр. та їх зіставлення дало

можливість виявити історичні зміни ландшафтних комплексів регіону. Такі зміни полягають у нарощенні кайми ерозійних урочищ, що зазнали процесів саморозвитку. Адекватним дослідницьким апаратом щодо таких явищ є застосування прийомів математичної статистики і кількісного системного аналізу встановлених ландшафтних змін з позицій синергетики.

5. Відомості про етнокультурні традиції у природокористуванні українців і менонітів складають істотні інформативні розділи не лише етнологічних, а й історико-географічних знань. Вони можуть і повинні бути використані для обґрунтування рекомендацій щодо раціонального природокористування в умовах новітнього фермерського господарювання. Слушним для теперішнього природокористування слід визнати окремі складові “виживальницького” досвіду українців, рільничий досвід менонітів із заміною чорного пару зеленим для запобігання пиловим бурям, із достатнім внесенням органічних добрив, скотарський досвід суворого дотримання норм випасу, а також будівничий досвід – спорудження раціональних за плануванням і зручних у степовому побуті житлових будинків. У пострадянський період, коли стало актуальним формування фермерських господарств, слід враховувати історичний досвід сільськогосподарського природокористування, всі позитивні й негативні результати давнього приватного господарювання у степових ландшафтах Запорозжя.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті

1. Гурова Д.Д. Етнологіко-історико-ландшафтознавчий аналіз природо-користування з метою оптимізації ландшафтів // Географія і сучасність. – К. – 1999. – Вип. 1. – С. 191-193.
2. Гурова Д.Д. Вплив історичних змін природи на сучасну ландшафтну різноманітність Запорізької області // Проблеми ландшафтного різноманіття України. – К. – 2000. – С. 281-286.
3. Гурова Д.Д. До історико-ландшафтознавчого аналізу природо-користування на Запоріжжі // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2001. – Вип. 120. – Сер. Географія. – С. 146-156.
4. Гурова Д.Д. Історико-ландшафтознавче дослідження сільсько-господарського природокористування на Запоріжжі // Український географічний журнал. – 2001. – № 4. – С. 46-50.
5. Гурова Д.Д. Про етнологіко-історико-ландшафтознавчі дослідження регіону // Ландшафт як інтегруюча концепція ХХІ сторіччя. – К. – 1999. – С. 191-193.
6. Гурова Д.Д. Історико-географічний аналіз змін ландшафтів Запорізької області // Ландшафти і сучасність. – Київ-Вінниця. – 2000. – С. 231-234.

Тези

7. Гурова Д.Д. Особенности диахронического подхода в предплановых исследованиях социально-экономического развития региона // Материалы Междунар. конф. “Проблемы и перспективы сбалансированного развития в бассейне Псковско-Чудского озера”. – Псков. – 1998. – С. 81-82.

8. Гурова Д.Д. Особенности использования историко-географического анализа в оптимизации природной среды // Материалы Междунар. конф. “Проблемы экологии и региональной политики Северо-Запада России и сопредельных территорий”. – Псков. – 1999. – С. 120-122.

9. Крылов Н.В., Гурова Д.Д. Историко-географическое районирование: современное состояние и проблемы // Материалы конф. “Северо-Запад России: проблемы экологии и устойчивого развития”. – Псков. – 1996. – С. 33-34.

10. Крылов Н.В., Гурова Д.Д. Етнокультурные особенности природопользования народов Запорожского Приазовья в XVIII–XIX вв. // Людина в ландшафті XXI століття: гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій. – К. – 1998. – С. 140-141.

11. Крылов Н.В., Гурова Д.Д., Ушеревич Ю.Б. Некоторые особенности источниковой базы историко-географических исследований в степной зоне // Тези конф. “Проблеми раціонального використання природно-ресурсного потенціалу Українського Приазов'я і суміжних територій”. – Мелітополь. – 1995. – С. 28-29.

12. Крылов Н.В., Донченко Л.М., Гурова Д.Д., Торбунова М.Д., Ушеревич Ю.Б. К истории заселения территории Запорожской области в конце XVIII – XIX вв. // Тези конф. “Проблеми раціонального використання природно-ресурсного потенціалу Українського Приазов'я і суміжних територій”. – Мелітополь. – 1995. – С. 75-76.

АНОТАЦІЯ

Гурова Д.Д. Зміни ландшафтів під впливом сільськогосподарського природокористування на території Запорізької області (кінець XVIII – початок XX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.01 – фізична географія, геофізика і геохімія ландшафтів. – Інститут географії НАН України, Київ, 2002.

У дисертаційній роботі дістали подальший розвиток теорія і методологія історико-ландшафтознавчих досліджень, збагачено методичну основу і опрацьовано регіональну джерельну базу виконання етнологічно-історико-ландшафтознавчих досліджень. З'ясовано історичні, природні та соціально-економічні чинники сільськогосподарського впливу на ландшафти Запорожжя. Проведено порівняння систем природокористування двох етнічних спільнот – українців і менонітів – та вивчено використання ними ландшафтних комплексів регіону. Для території Запорізької області виявлено зміни у ландшафтах внаслідок антропогенного, переважно сільськогосподарського впливу на них обох етнічних спільнот за історичний час. Знайшла подальший розвиток методологія системного аналізу з позицій синергетики стосовно історичних змін у структурі ерозійних ландшафтних комплексів регіону. Для кількісного аналізу ландшафтних змін залучено статистичні методи побудови гістограм та критерії стиснення поперечників (довжин) і площ ерозійних урочищ. Запропоновано обґрунтування щодо застосування раціональних історичних спадків обох етнокультур з метою оптимізації сільськогосподарського використання ландшафтних комплексів Запорожжя у сучасних умовах.

Ключові слова: ландшафтні комплекси, історико-ландшафтознавче дослідження, українці, меноніти, сільськогосподарське природокористування, антропогенні зміни ландшафтів, кількісний аналіз, розвиток ерозійних урочищ, природокористувальницький досвід.

АННОТАЦИЯ

Гурова Д.Д. Изменения ландшафтов под влиянием сельскохозяйственного природопользования на территории Запорожской области (конец XVIII – начало XX вв.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук по специальности 11.00.01 – физическая география, геофизика и геохимия ландшафтов. – Институт географии НАН Украины, Киев, 2002.

В диссертационной работе получили дальнейшее развитие теория и методология историко-ландшафтоведческих исследований. Обогащена методическая основа и разработана региональная источниковая база этнолого-историко-ландшафтоведческих исследований. Выявлены исторические, природные и социально-экономические факторы сельскохозяйственного воздействия на ландшафты Запорожья. Показано, что на каждом из пяти установленных исторических этапов природопользования в регионе его влияние на ландшафты определялось степенью зависимости человека от ландшафтной среды обитания. За объектное время соотношение факторов, их отдельное и совместное влияние на состояния ландшафтных комплексов не достигало масштабов преобразовательного влияния, что наблюдалось позднее.

Проведено сравнение систем природопользования двух этнических сообществ – украинцев и меннонитов и изучено использование ими ландшафтных комплексов региона. Оно показало, что отличающимися были формы землевладений, конфигурации поселений, а в хозяйствовании – соотношение скотоводства и земледелия, наборы севооборотов, распределение угодий и обеспеченность ими, а также связанная с этим, в частности, глубина дигрессионного влияния на урочища пастбищ и зависимость между введением меннонитами черного пара и увеличением частоты и силы пыльных бурь. Подчеркнуто, что хозяйствование украинцев было преимущественно “выживательным”, а меннонитов – на уровне продуктивных фермерских хозяйств. Это объяснялось значительным льготным благоприятствованием западноевропейским переселенцам со стороны государства. Акцентировано, что продуманная помощь хозяйственникам может и должна быть порукой рационального природопользования в ландшафтах Запорожской области и теперь.

Для территории Запорожской области определены изменения в ландшафтах вследствие антропогенного, преимущественно сельскохозяйственного влияния на них обоих этнических сообществ за историческое время. Изучена ландшафтная структура и ландшафтное разнообразие северо- и южностепного Запорожья; они достаточно репрезентативно представлены составленными диссертанткой среднемасштабными картами ландшафтов региона и крупномасштабными картами ландшафтных комплексов четырех ключевых участков. Создание этих карт по состоянию на 1862 г. и на 1985-2000 гг. и их сопоставление дало возможность определить исторические изменения ландшафтных комплексов региона. Они состоят в наращивании каймы эрозионных урочищ, испытавших саморазвитие. Обосновано, что к адекватному исследовательскому аппарату, совершенствующему методологию исследования таких явлений, принадлежат приемы математической статистики и количественного системного анализа изменений урочищ, выполненного с позиций синергетики. Для количественного анализа ландшафтных изменений использовано построение гистограмм и применение критериев сжатия поперечников (длин) и площадей эрозионных урочищ. Предложено обоснование применения рациональных

исторических наследий обеих этнокультур с целью оптимизации сельскохозяйственного использования ландшафтных комплексов Запорожья в современных условиях. Целесообразным для природопользования в настоящее время признаны отдельные составляющие положительного опыта хозяйствования украинцев, земледельческий опыт меннонитов с заменой черного пара зеленым для предотвращения пыльных бурь, с достаточным внесением органических удобрений, скотоводческий опыт строгого нормирования выпаса, а также строительный опыт сооружения рациональных по планировке и удобным в степном быте жилых домов. Рекомендовано в постсоветский период, когда стало актуальным формирование фермерских хозяйств, следует учитывать наработанный опыт сельскохозяйственного природопользования, все положительные и отрицательные результаты, известные из истории частного хозяйствования в степных ландшафтах Запорожья.

Ключевые слова: ландшафтный комплекс, историко-ландшафтоведческое исследование, украинцы, меннониты, сельскохозяйственное природопользование, антропогенные изменения ландшафтов, количественный анализ, развитие эрозионных урочищ, природопользовательский опыт.

SUMMARY

Gurova D.D. Changes of landscapes by influence of agricultural ture management on the territory of Zaporizhzhia region (the end of XVIII – the beginning of XX centuries). – Manuscript.

Thesis for a scientific degree of candidate of geographical sciences by speciality 11.00.01 – physical geography, geophysics and geochemistry of landscapes. – Institute of Geography of NAS of Ukraine, Kyiv, 2002.

The theory and methodology of the historical-landscape researches received subsequent development. Methodic base of such researches was enriched. The regional sources base of conducting the ethno-historical-landscape investigations worked out. Historical, natural and social-economical factors of agricultural influence on the landscapes of Zaporozhzhia were determined. The comparison of agricultural ture management systems of two ethnic groups – the Ukrainians and the Mennonites – was made. The use of landscapes by these ethnic groups was investigated. The changes in the landscapes as a result of anthropogenic, prevalent agricultural influence of two ethnic groups for the historical time were defined for the territory of Zaporizhzhia region. The methodology of system analysis of the historical changes in a structure of erosion landscape complex of the region received subsequent development and was represented from the position of synergetic. Statistic methods of construction of histograms and pressing criterion of diameters and squares of erosion urochisches were used. Bases of the use of the rational historical heritage of two ethnocultures with an aim of optimization of agricultural use of landscape complex of Zaporozhzhia in modern conditions were proposed.

Key words: landscape complex, historical-landscape research, Ukrainians, Mennonites, agricultural ture management, anthropogenic changes of landscapes, quantitative analysis, development of erosion urochisches, ture management experience.